

EPISTOLARNO SVJEDOČANSTVO GARIBALDINCA ĐAKOMA VIVALDI PASKVE O CRNOJ GORI

Slavko **Burzanović**, Univerzitet Crne Gore, sburzanovic@ucq.ac.me

Olivera **Popović**, Univerzitet Crne Gore, oliverap@ucq.ac.me

Original scientific paper

DOI: 10.31902/fil.47.2024.8

UDC: 94(497.16)“1875/1878“

UDC 929Paskva Đ. V.

Apstrakt: Predmet ovog rada je ličnost i djelovanje u Crnoj Gori Đakoma Vivaldi Paskve, istaknutog sljedbenika Đuzepea Garibaldija i Đuzepea Macinija, učesnika i podržavaoca više oslobodilačkih nacionalnih i demokratskih pokreta u Evropi. Ovaj italijanski plemić boravio je u Crnoj Gori u vrijeme hercegovačkog ustanka i tursko-crnogorskog rata 1875–1878. Njegova aktivnost sagledana je na osnovu arhivske građe, memoaristike i literature sa posebnim fokusom na epistolarnu zaostavštinu Vivaldi Paskve, iz koje se jedan dio prvi put objavljuje u prevodu na crnogorski jezik.

Ključne riječi: Đakomo Vivaldi Paskva, Garibaldi, crnogorsko-turski rat 1875-1878, Crna Gora, Italija

Ustanak osmanske raje u Bosni i Hercegovini u ljeto 1875. i ratne zaplete koji su u razdoblju od 1876. do 1878. godine iz njega proizašli na Balkanu, a koji su uključivali Crnu Goru, Srbiju, Bugarsku, potom i Rusiju i druge velike sile, sa velikim interesovanjem pratila je italijanska javnost. U ustanku balkanskih naroda u Italiji je prepoznavano vlastito iskustvo risordimenta, odnosno nacionalnog ujedinjenja.¹

Od šezdesetih godina XIX vijeka i u italijanskim i u crnogorskim vladajućim krugovima postojale su ideje o zajedničkoj antiturskoj i antiaustrijskoj oslobodilačkoj akciji. U tom kontekstu razmatrana je i mogućnost dolaska italijanskih dobrovoljaca u Crnu Goru, zbog čega su između Torina i Cetinja razmjenjivani emisari i poruke. Ovakvi planovi izazivali su zabrinutost u Carigradu, Beču i drugim evropskim prijestonicama, zbog opasnosti od otvaranja kriznog žarišta evropskih razmjera. Francuska i ruska vlada, koje su tada imale snažan uticaj u

---

¹ Opširnije o tome v. Burzanović, *Crna Gora u Italijanskoj spoljnoj politici* 13–27.

Torinu i na Cetinju, osujetile su realizaciju ovih planova (Burzanović, *Crna Gora u Italijanskoj spoljnoj politici* 13-27).

Italijanski dobrovoljci u Crnoj Gori pojavice se tek 1875. godine, u vrijeme razbuktavanja bosanskohercegovačkog ustanka. Njihovo uključivanje u ustaničke redove podržavao je onaj dio italijanske javnosti u kom su bile žive liberalne ideje Macinija i Garibaldija. Italijanske vlade ne samo da nijesu podržavale odlazak svojih državljana na strana ratišta, već su nastojale da ih raznim administrativnim mjerama u toj namjeri onemoguće, budući da je Italija sa Osmanskim carstvom imala korektne političke i ekonomske odnose.² Sa svoje strane intervenisale su i austrougarske vlasti hapseći i vršeći ekstradiciju italijanskih građana koji su preko Dalmacije i Boke Kotorske pokušavali da se prebace u Hercegovinu i Crnu Goru, odnosno na ratište (Burzanović, „Italijanski dobrovoljci u Hercegovini i Crnoj Gori 1875-1876 godine“ 37-38).

Broj italijanskih dobrovoljaca garibaldinaca u ustaničkim redovima nije precizno utvrđen. Procjenjuje se da ih je moglo biti od nekoliko desetina do četiri stotine. Prema tvrdnji crnogorskog knjaza Nikole italijanskih dobrovoljaca u Hercegovini bilo je manje od 40.³ On je prije svega cijenio moralni doprinos Italijana ustanku.

Po vlastitom svjedočanstvu garibaldinaca, njih su za dolazak u Hercegovinu snažno motivisale afirmativne vijesti o ustanku koje je plasirala italijanska štampa. Po dolasku na ratište njihov entuzijizam se smanjivao, mada su im ustanici pružali bolje životne uslove nego što su ih i sami imali („Durando a Visconti Venosta“, 6 marzo 1876). Hrabrim držanjem Italijani su se istakli u bitkama na Zupcima, u Dugi i Presjeci, a posebno u bici na Muratovici tokom koje su, prema nekim izvorima, ustanici, Crnogorci i Italijani, jurišali uzvikujući Garibaldijevo ime (Mantegazza 127-133; Aleksić-Pejković 33).

Italijanske dobrovoljce karakterisala je ideološka šarolikost. Među njima su prevladavale pristalice tzv. *Demokratske internacionalne struje* koja se nije vezivala za Crnu Goru, prepoznajući je kao autokratsku i optužujući je da se ustankom služi za vlastitu korist. Oni su izbjegavali da se direktno uključe u crnogorske jedinice i radije su prilazili ustaničkom

---

² Italija je bila izložena kritikama i optužbama osmanskih diplomatskih predstavnika, pa je nastojala da pokaže da ti odlasci italijanskih dobrovoljaca na ratište predstavljaju lični čin i da ih vlada ničim ne podstiče niti ih olakšava (Burzanović, „Italijanski dobrovoljci u Hercegovini i Crnoj Gori 1875-1876 godine“ 36-38, 49-50).

³ Knjaz poimenično navodi njihove starješine: garibaldinskog kapetana, grofa Karla Faelu, Lučana Montaltija, vojvodu Vivaldi Paskvu i grofa Čikonija (Petrović Njegoš 296-297).

hercegovačkom vođi Miću Ljubibratiću, oko koga je bilo i drugih stranih dobrovoljaca. Postojala je i druga, liberalna struja koja se zalagala za to da se legija, kako su zvali svoju dobrovoljačku skupinu, oslanja na Crnu Goru. Svoja opredjeljenja dio garibaldinaca je pokazao i razvijajući u Sutorini crvenu zastavu i proklamujući republiku. Garibaldi se ovim pretjerivanjima protivio i smatrao ih štetnim.⁴ On je pratio razvoj ustanka, bio u kontaktu sa njegovim vođama i ohrabrivao ih.⁵ Kod italijanskih vlasti je urgirao da se ustanicima i Crnogorcima olakša nabavka naoružanja, posebno topova (Maserati 140). Garibaldi je preko svojih emisara nastojao da utvrdi na koji način bi on, u interesu uspješnog razvoja ustanka, trebalo da pruži pomoć.⁶ U početku je smatrao da je treba usmjeriti preko ustaničkog vođe Miće Ljubibratića, da bi kasnije, nakon izvještaja svojih osoba od povjerenja, prije svega Đakoma Vivaldija Paskve i Evgenija Popovića⁷ i, zaključio da to treba raditi posredstvom knjaza Nikole, koji je pomagao i kontrolisao ustanički pokret i prije nego što je Crna Gora i formalno ušla u rat.

Garibaldijev emisar, markiz Vivaldi Paskva (1844–1893), pridružio se Garibaldiju još kao dvadesetogodišnjak. Ovaj plemić iz Đenove učestvovao u vojnim kampanjama u Poljskoj, Francuskoj i Italiji (Branca 315; Barilli 146; Pendola 3). Njegova kuća bila je mjesto okupljanja italijanskih patriota i revolucionara. Između ostalih, u njoj je boravio i Đuzepe Macini (Scritti editi e inediti di Giuseppe Mazzini XXV- XXVI).

Đakoma Vivaldi Paskvu u svojim dnevničkim i memoarskim zapisima pominje više učesnika ratnih zbivanja. U tim pomenima ističe se njegova bliskost sa knjazom Nikolom i njegova gotovo idealizovana hrabrost:

Među ovim junacima beše i jedan lepuškat mladić, gospodskoga lika i pogleda. On jahaše konja šarenoga, a beše odeven u finu zelenu čohu sajanliju, talijanskoga kroja. To beše Duka Vivaldi de Pasku, talijanski plemić, kojeg beše ovamo

---

⁴ Početkom marta 1876. godine Garibaldi piše Zgaralinu podvlačeći da Italijani treba da stanu pod istu zastavu kao i ustanici, a da je isticanje crvene zastave već nanijelo štetu (Deambrosis 49).

⁵ O tome svjedoči Garibaldijev proglas pisan na Kapreri 6. oktobra 1875 („Garibaldi hercegovačkim ustašima“).

⁶ Jedan od Garibaldijevih izaslanika kod crnogorskog knjaza bio je Jakopo Zgaralino, koji se crnogorskoj ustaničkoj vojsci pridružio sa grupom svojih sunarodnika iz Livorna (Burzanović, „Italijanski dobrovoljci u Hercegovini i Crnoj Gori 1875-1876 godine“ 48).

⁷ Garibaldijev saborac, novinar i publicista Evgenije Popović je od 1876. do 1877. godine svoje ratne reportaže u formi pisama, potpisane pseudonimom Emilio Terđesti, objavljivao u različitim italijanskim periodičnim publikacijama.

poslao seda junačina Đuzepo Garibaldi u toj svrsi, da ovuda prođe uz našu vojsku i razgledi hercegovačka bojišta. Isti je mladić još sa Cetinja s našom vojskom pošao i nikako se od nje nije odvajao. On beše vazda u knjaževoj sviti, a obedovaše za šenatskom trpezom u logoru, kao mio gost knjaza i naroda crnogorskog. Mladić beše ljubazan i mio svakome, ma da više ćutljiv beše po prirodi svojoj. Ali vazda beše, kao i svaki Srbin, oduševljen za našu narodnu stvar, radi koje se ovamo krenusmo (Pajević 258).

Romantičarsku sliku Vivaldi Paskve koji se izazivački pojavljuje na konju pred neprijateljskim jedinicama dao je dvije decenije nakon ustanka i italijanski publicista Viko Mantegaca koji, pišući u svojoj knjizi o Crnoj Gori o učešću garibaldinaca u crnogorsko-turskom ratu na osnovu informacija dobijenih od Evgenija Popovića, kaže:

Jednog dana, kad je sam na konju dojahao do njihovog isturenog položaja na hercegovačkoj granici, zamalo ga Turci nijesu uhvatili... Grupa Crnogoraca, koja je dojurila čuvši pucnjavu, morala je, suprotno naređenjima, da se upusti u kratku borbu da ga zaštiti i uz divno čudo uspjela je da ga spasi (Mantegazza 129).

Italijanski predstavnik u Dubrovniku Petar Bratanić opisao je Vivaldi Paskvu kao veoma obrazovanog čovjeka istaknutih intelektualnih sposobnosti i izuzetnih manira, koji ga čine „savršenim džentlmenom“ (DDI VI:548-549). Prema riječima crnogorskog diplomate Gavra Vukovića ovaj garibaldinac „stekao je neizmjereno uvaženje kod Knjaza i Crnogoraca svojom skromnošću, ličnim junaštvom, vojničkim patnjama kao najprostiji vojnik crnogorski“ (Vuković 401). Vuković o Vivaldi Paskvi piše i kao o izvještaču sa ratišta, koji je „šiljao dopise simpatične u italijanskim žurnalima“. U svojoj knjizi *Memoari sa Balkana 1878-1888* pominje ga još jedan savremenik, Martin Đurđević, opisujući ga kao „vatrena revolucionarca, koga je knez Nikola osobito štovao i komu je odavao čast kod svake zgode“ (Đurđević 99).

Neposredno prije dolaska u Crnu Goru aktivnosti Vivaldi Paskve bile su pod budnim okom italijanskih vlasti. Za njega se interesovao i generalni sekretar ministarstva unutrašnjih poslova Kodronki u pismu prefektu Venecije. U pismu se navodi da se Vivaldi Paskva sreo sa Garibaldijem u Rimu 14. novembra, da bi potom otputovao u Veneciju i Trst (Deambrosis 39).

O Vivaldi Paskvi 8. februara 1876. godine italijanski diplomata Čezare Durando izvještava Viskontija Venostu, ministra vanjskih poslova

Kraljevine Italije.⁸ Ističući da se italijanski dobrovoljci koji su se uputili na hercegovačko ratište ideološki razlikuju, Durando Vivaldi Paskvu kvalifikuje kao predstavnika italijanske aristokratske struje.⁹

Vođa jedne od posljednjih grupa koje su pristigle na hercegovačko ratište, Jakopo Zgaralino iz Livorna, koji je nosio sa sobom Garibaldijevu poruku knjazu Nikoli, 16. februara dobio je od Garibaldija instrukciju da svoje djelovanje usaglasi sa Đakomom Vivaldi Paskvom. Mada se za Đenovljanina u Garibaldijevoj depeši navodi da je na čelu italijanske jedinice („si trova alla testa della Compagnia Italiana“),¹⁰ i uprkos tome što ga i novinski izvori pominju u tom kontekstu („Srpski ustanak u Turskoj“ 30), prije bi se dalo zaključiti da je Vivaldi Paskva planiran za vojskovođu jedinice u formiranju, koja je trebalo da broji oko četiri stotine dobrovoljaca, ali koja nije formirana zbog razdora koji je nastupio među garibaldincima.

Naime, dok je Crna Gora još uvijek zvanično bila neutralna u ratu, iako je pružala materijalnu i vojnu pomoć ustanicima, u nesuglasticama nekih vođa hercegovačkih ustanika sa knjazom Nikolom i njegovim vojvodama, Vivaldi Paskva je nepokolebljivo pružao podršku knjazu Nikoli, ubijeđen da on predstavlja realnu snagu sposobnu da objedini borbene napore crnogorske vojske i ustanika. Zastupanje ovih stavova i uvjerenja da Hercegovina ne može opstati kao republika, čime se zanosio dio italijanskih dobrovoljaca, dovelo ga je u sukob sa onim sunarodnicima koji su podršku pružali ustaničkom vođi Ljubibratiću. Sukob je bio tih razmjera da su Vivaldi Paskvu njegovi saborci Italijani na samoproglašenom Ratnom sudu osudili na najtežu kaznu, a potom je preinačili na protjerivanje iz dobrovoljačkih redova. Presuda je donijeta u ime nepostojeće Republike Sutorina (DDI VI: 710).¹¹ Zbog osipanja garibaldinaca i činjenice da se Garibaldijev emisar nalazio u redovima

---

⁸ Durando je u tom trenutku bio član međunarodne komisije za Bosnu i Hercegovinu. Kasnije će kao italijanski predstavnik akreditovan kod knjaza Nikole biti u prilici da se u više navrata susretne sa markizom iz Đenove.

⁹ Među organizatorima planirane legije stranaca koja je trebalo da pritekne u pomoć ustanicima Durando, pored Vivaldi Paskve, pominje Čelsa Čeretija, kvalifikujući ga kao internacionalistu, i Lučana Montaltija, koga predstavlja kao macinijevca. Durando ističe da su sva trojica povezana sa centralnim komitetom za pomoć ustanicima koji je djelovao u Rimu pod zaštitom i uz saradnju generala Garibaldija (DDI VI: 692-693)

¹⁰ Porodična arhiva Zgaralino, Livorno: Garibaldi a Sgaralino, Caprera 16/2/1876. Dokument dobijen ljubaznošću gospođe Mikele Zgaralino.

¹¹ O razmiricama među garibaldincima i udaljavanju Vivaldi Paskve piše i zadarska štampa („Ragusa, 28. febbraio“ 2).

crnogorske vojske, odnosno u pratnji knjaza Nikole, zamisao o njegovom protjerivanju nije bilo moguće realizovati.¹²

Jedan od glavnih razloga neuspjeha Vivaldi Paskve da usmjeri italijanske dobrovoljce ka crnogorskoj vojsci i odstrani Ljubibratićev uticaj na njih bio je energičan otpor Karla Faele, jednog od njihovih zapovjednika, koji je uspio da većinu garibaldinaca zadrži uz Ljubibratića (Tamborra 146). O ciljevima Vivaldine misije da se sačuva jedinstvo u ustaničkim redovima svjedoči vijest objavljena odmah po njegovom dolasku, u listu *Zastava*, koji je redovno donosio vijesti o ustanku:

Garibaldi je poslao jednoga svoga poverenika Duka Vivala da Pasku, da proputuje po međi oko bojišta Hercegovačkog u Dalmaciji i Crnoj Gori pa i samo bojište. Vivala je vrlo dobar vojnik. On veli, da vojska ne treba da tera politiku, „jer politika kvari slogu“ i to neka upamte oni kojih se tiče („Srpski ustanak u Turskoj“ 297).

Vivaldi Paskva zalagao se za proglašenje knjaza Nikole vladarom Hercegovine. Vojvoda Gavro Vuković bilježi da se Garibaldijevom emisaru žurilo da se iz mjesta Zupci što prije na Cetinje pošalje deputacija koja bi knjazu iznijela tu ponudu, prvenstveno iz straha da bi Austro-Ugarska mogla zauzeti Hercegovinu. Zbog mogućnosti da ovakva odluka proizvede i negativne spoljnopolitičke posljedice Vivaldi Paskva je upućen na Cetinje da se sa knjazom dogovori o ovoj inicijativi. U tom trenutku, knjaževo prihvatanje značilo bi otvoreno i formalno konfrontiranje Crne Gore sa Turskom, za šta Crna Gora još uvijek nije bila spremna (Vuković 248). Može se pretpostaviti i da bi ovakav čin izazvao nezadovoljstvo evropskih sila, o čemu je knjaz Nikola morao voditi računa.

Krajem marta 1876. o Vivaldijevim aktivnostima iz tada austrijskog Zadra izvještava list *Zemljak*. U telegramu objavljenom u ovom listu bilježi se da se ovaj garibaldinac upravo vratio iz Italije sa „dosta novca“ i sa „preciznim instrukcijama“ komiteta u Rimu kojim je u Garibaldijevo ime predsjedavao njegov sin Menoti. Činjenica da je Vivaldi Paskva uspio da slobodno doputuje do Kotora a potom i do Cetinja, bez hapšenja kome su bili izloženi ostali italijanski dobrovoljci, pripisana je novinarskoj akreditaciji koju je posjedovao („Ragusa 20 marzo“ 1).

Na osnovu raspoloživih podataka teško je rekonstruisati kada je sve i koliko dugo tokom 1875, 1876 i 1877. godine Vivaldi Paskva boravio u

---

¹² O odluci Vivaldi Paskve da zbog nesuglasica sa svojim sunarodnicima ostane na Cetinju u svojim izvještajima za list *Nazione* piše i Evgenije Popović (Tergesti „Lettere dall'Erzegovina“).

Crnoj Gori. Nakon neuspjeha da organizuje veću dobrovoljačku jedinicu na hercegovačkom ratištu, on maja 1876. godine odlazi u Beograd s ciljem da tamo realizuje sličnu misiju. U Beogradu će se sa njime naći i Karlo Faella i grupa okupljena oko braće Zgaralino (Jakopa i Paskvala). Italijani su pregovarali o formiranju dobrovoljačke jedinice od 500 ljudi, o čemu svjedoči i komunikacija italijanskog diplomatskog predstavnika u Beogradu sa svojim austrijskim kolegom. Italijan je Austrijanca uvjeravao da italijanska vlada ne podržava ovaj projekat, što je vjerovatno jedan od razloga što plan nije nikad realizovan (Deambrosis 66).

Sa direktnim konfrontiranjem Crne Gore sa Turskom jula 1876. godine Vivaldi Paskva se ponovo našao u redovima crnogorske vojske. Martin Đurđević u *Memoarima sa Balkana 1878-1888* bilježi da, kada je uoči bitke na Vučijem dolu jula 1876. godine knjaz Nikola svoje rođake koji su mu bili u pratnji (Filip, Šako, Blažo i Marko), rasporedio u jedinice koje su učestvovala u prvim i najžešćim sukobima, „Italijanac duka Vivaldi stupa u bojne redove s Petrovićima“ (101).

Italijanski poslanik Alfredo Seristori, koji je Crnu Goru posjetio avgusta 1877. godine, a svoje utiske sa ovog putovanja i boravka objavio iste godine u knjizi *Obale Dalmacije i Crna Gora*, često je bio u društvu Vivaldi Paskve.¹³ Garibaldijev emisar bio mu je informator i vodič na terenu. Zajedno su se nalazili u području klanca Duga čijom je kontrolom crnogorska vojska sprječavala povezivanje turske vojske iz Hercegovine sa opkoljenim Nikšićem. U Paskvinom društvu Seristori je bio i na crnogorskim položajima prilikom opsade Nikšićke tvrđave. Zabilježeno je i da je Vivaldi Paskva 24. jula 1877. godine u društvu knjaza Nikole posmatrao opkoljenu tvrđavu (Vukčević 31).

Vojvoda Gavro Vuković navodi da je Vivaldi Paskva „pratio knjaza i vojsku sa ljubavlju i simpatijama do kraja rata“ (401). Bio je posljednji garibaldinac koji je napustio Crnu Goru.¹⁴ Visoko cijeneći doprinos ovog Italijana, crnogorski vladar odlikovao ga je 1876. godine za iskazanu hrabrost i zasluge.

Svojevrsnu odu Vivaldiju Paskvi i njegovim slobodarskim stremljenjima napisao je španski pisac i političar Emilio Kastelar, koji je

---

¹³ Alfredo Seristori nije bio u službenoj misiji, već je došao lično motivisan, ali je crnogorska vlada ipak preko njega pokušala da utiče na obezbjeđivanje humanitarne pomoći za crnogorsko stanovništvo i izbjeglice sa ratom zahvaćenog prostora koji su svoje utočište našli u ionako siromašnoj Crnoj Gori. Opširnije o njegovom doživljaju Crne Gore v. Popović 2016.

¹⁴ Tokom svog boravka u Crnoj Gori Vivaldi Paskva se bar jednom vraćao u Italiju („Notizie politiche. Austria-Ungheria“).

od septembra 1873. do januara 1874. godine bio na čelu Prve Španske republike. Republikancu i progresisti Kastelaru bila su bliska uvjerenja Vivaldi Paskve, koga ovako opisuje:

Herojska duša, plamena mašta, čelični karakter, posvetio se slobodi kao srednjovjekovni vitez svojoj dami. Još kao mladić pratio je Garibaldija u njegovoj ekspediciji na Siciliju i borio se uz njega s junaštvom koje je oživljavalo drevne grčke legende. Od tada, gdje god da je postojao potlačen narod, koji se muči i pati, gdje god se podigao znak slobode, gdje god se borilo za pravdu, bilo to u pobjedničkim danima Napulja ili u onim nepovoljnim kod Mentane, bilo to na ravnici Dižona ili u klanцу Duga, ovaj sin svog vijeka, ne brojeći neprijatelje, suočavao se s naporima borbi i opasnostima smrti, kako bi prekinuo ropski lanac i za minut ubrzao rad čovjeka ka napretku i ostvarivanju pravde (Castelar 207-208).¹⁵

Svojevrsan mit o Vivaldi Paskvi kao italijanskom vitezcu koji podstaknut slobodarskim stremljenjima dolazi na hercegovačko i crnogorsko ratište opstao je i u kasnijoj literaturi. Tako ga vijek i po kasnije hrvatski pisac Josip Bersa opisuje kao mladog, otmjenog i ozbiljnog čovjeka koji je jedini imao nekakvu „moralnu vlast“ nad italijanskim dobrovoljcima i koji je u crnogorskoj vojsci ostao „pune tri godine“ (Bersa 271-272).

O svom boravku na hercegovačkom ratištu i u Crnoj Gori svjedočanstvo je ostavio i sam Vivaldi Paskva. Mnoga njegova pisma su presretna, pa nijesu ni stigla do odredišta. Od onih sačuvanih, tri odabrana objavljena su u posebnoj publikaciji povodom vjenčanja princa prestolonasljednika Viktora Emanuela Savojskog sa crnogorskom princezom Jelenom Petrović Njegoš 1896. Godine (Un genovese nel Montenegro). Italijanskoj čitalačkoj publici na ovo izdanje skrenuo je pažnju list *Giornale ligustico di Archeologia, Storia e Letteratura* uvodnom napomenom iz koje saznajemo i ime primaoca pisama –

---

¹⁵ Isti autor u romantičarskom tonu, nesvojstvenom jednom političaru, veliča i Crnogorce, dajući podršku njihovoj borbi: „Ovi Crnogorci imali su za vođu jednog od najvećih junaka svog naroda, ratnika Mirka, oca sadašnjeg knjaza, toliko velikog po karakteru i duši da je odustao od radosti vlasti, ali ne i od gorčine, ostavljajući svom sinu upravljanje, a preuzevši samo žrtvu. Borba nije mogla biti nesrazmjernija. Poraz nije mogao biti sigurniji. Crnogorci su se borili za čast, a ne za pobjedu“ (294). Posljednje konstatacije odnose se nesumnjivo na crnogorsko iskustvo iz crnogorsko-turskog rata iz 1862. godine, čiji su detalji izvjesno bili poznati autoru.

Ferdinando Recasko (Ferdinando Rezasco).¹⁶ Interesovanje italijanskog časopisa za prepisku staru dvije decenije objašnjava se potrebom da se čitaocima ponudi što veći broj informacija o zemlji njihove buduće kraljice, koja im je do ovog vjenčanja bila gotovo nepoznata. Prepiska Vivaldi Paskve izabrana je kao svjedočanstvo veza i solidarnosti Crnogoraca i Italijana i u prošlosti. U uvodnoj bilješci uredništvo ocjenjuje da su mnoge stvari koje je Vivaldi Paskva zabilježio prije dvije decenije i dalje aktuelne i da vjeruje da crnogorskom knjazu „neće biti mrsko“ da pročita kako je plemić iz Đenove predstavio njega i njegovu zemlju.

U ovim pismima Garibaldijev emisar iznosi detalje o svom putovanju u Crnu Goru i utiske o ovoj zemlji i narodu u presudnom istorijskom trenutku. U prvom pismu predstavljeni su Crna Gora i Crnogorci; drugo pismo donosi više informacija o njegovom putovanju i susretu sa Mićom Ljubibratićem, dok su u trećem opisani način borbe Crnogoraca i data razmatranja o mogućem pravcu razvoja Istočnog pitanja. Iz ove prepiske saznajemo da je Vivaldi Paskva u Crnu Goru stigao putujući parobrodom austrougarske kompanije *Lojd*, preko Zadra i Dubrovnika, iskrcavši se u Herceg Novom. Odatle je došao do Kotora, pa nastavio pješke do crnogorske prijestonice. Na Cetinju se sreo s predstavnicima crnogorske vlade, ustaničkim vođama i članovima Komiteta za pomoć hercegovačkim ranjenicima.

Opis Crne Gore u pismima Vivaldija Paskve odlikuje glorifikatorski ton u isticanju onih karakteristika koje ovu balkansku zemlju i njen narod čine uzorom na koji se treba ugledati. Crnogorci su tako predstavljeni kao izuzetno poštteni, hrabri i veliki rodoljubi. Upoređujući ih sa Italijanima, Vivaldi Paskva povremeno pribjegava ironiji kroz koju ukazuje na manjkavosti vlastitog društva. To se prvenstveno ogleda u opisu načina rada cetinjskog zatvora u kome se u vrijeme autorove posjete nalazilo svega dvadesetak zatvorenika. Osim nepostojanjem nadzora, Vivaldi Paskva je bio iznenađen činjenicom da su zatvorenicima čak povjeravani zadaci poput prenosa velike svote novca ili važnih poruka u obližnje krajeve, a da nije zabilježen nijedan pokušaj bjekstva. Stoga on zaključuje da italijanski „komandanti karabinijera, delegati, načelnici, kao i generalni upravnici zatvora, ne bi mogli da izgrade nikakvu karijeru među Crnogorcima“.

Vivaldi Paskva je Crnu Goru predstavio i kao egalitarno društvo koje ne poznaje raslojavanje po ekonomskom i klasnom kriterijumu, odnosno kao zemlju u kojoj svi imaju dovoljno sredstava za život, dok veoma bogati i krajnje siromašni gotovo da ne postoje. Zasluge za takvo stanje

---

¹⁶ Više podataka o primaocu pisama autori članka nijesu uspeli da pronađu.

autor u velikoj mjeri pripisuje crnogorskom vladaru Nikoli I Petroviću Njegošu. Crnogorski suveren je u njegovim pismima predstavljen kao obrazovan čovjek i demokratski nastrojen reformator koji je značajno unaprijedio crnogorsko školstvo, zakonodavstvo i privredu.

Kad je riječ o odnosu prema Mići Ljubibratiću, u pismu Vivaldi Paskve osjeća se autorovo podozrenje zbog informacija koje je od ovog ustaničkog vođe dobio, a koje su se ispostavile kao netačne. On je svoje nepovjerenje prema Ljubibratiću i njegovoj ratničkoj i organizacionoj sposobnosti jasnije iskazao u jednom drugom pismu upućenom samom Garibaldiju 10. decembra 1875. godine iz Kotora, prilikom Vivaldinog putovanja prema Cetinju, u kome se o ovom vođi hercegovačkih ustanika kaže:

Izgledao mi je obeshrabreno, čak potišteno, djelovalo mi je kao da je čak ljubomor na druge vođe koje se oslanjaju na sjevernu granicu sa Crnom Gorom [...]; izvinio se najbolje što je mogao zbog lošeg stanja u kome ostavlja Italijane prebacujući krivicu na komitete, a u stvari je jasno da se on jako malo stara o svojim vojnicima (Vivaldi a Garibaldi, 10 dicembre 1875).

U pismu Garibaldiju od 30. decembra 1875. godine Vivaldi Paskva odlučnije zagovara stav da pomoć treba usmjeriti ka Crnoj Gori, kako zbog bolje vojne organizovanosti i sposobnosti crnogorskog knjaza, tako i iz društvenih, ekonomskih i političkih razloga. Dok je Hercegovina tavorila pod turskom upravom, Crna Gora je, piše Vivaldi Paskva, posljednjih decenija ostvarila vidan napredak koji se ogledao u izgradnji puteva, uspostavljanju telegrafa i osnivanju štamparije, kao i u „obaveznom, laičkom i besplatnom“ obrazovanju koje se stiče u crnogorskim školama.¹⁷ Vivaldi Paskva ističe kao pozitivnu i činjenicu da je zbog nepostojanja velikog administrativnog sistema godišnji porez u Crnoj Gori veoma nizak (Vivaldi Pasqua a Garibaldi, 30. dicembre 1875).

U kontekstu promišljanja nekih njegovih sunarodnika o republikanskom uređenju Hercegovine, vjerovao je da je to nemoguće ostvariti zbog potpunog odsustva republikanskih tradicija među Slovenima. Piše da za razliku od Helena i Romana, kod Slovena postoji isključivo monarhistička tradicija (Vivaldi Pasqua a Garibaldi, 30. dicembre 1875).

U istom pismu Garibaldiju Vivaldi Paskva je predlagao da se u Italiji reorganizuju komitete koji su pomagali ustanak i prebacivanje

---

¹⁷ Slična slika Crne Gore prisutna je i u izvještajima sa ratišta Evgenija Popovića (Tergesti, „Lettere dalla Erzegovina“)

garibaldinaca u Hercegovinu, kako bi svoju funkciju obavljali uspješnije. Smatrao je najcjelishodnijim da se svi italijanski komiteti pridruže Komitetu u Veneciji kao najstarijem i najbolje organizovanom, te da sva pomoć ide preko njega. Ovaj komitet je namjeravao da u Hercegovinu odmah pošalje dva topa. Vivaldi Paskva je mnogo držao do toga da Italijani ispale prvi ustanički topovski hitac u ovom ratu. U slučaju da ne bude dovoljno novca za to, bio je spreman da jedno oruđe kupi od ličnih sredstava. Tražio je da se u Hercegovinu pošalje deset artiljeraca, a da oko 200 dobrovoljaca, pripadnika ekspedicije, putuje pojedinačno Lojdovim parobrodima kako bi u jadranskim lukama izbjegli repatrijaciju i hapšenja od strane austrijskih vlasti. S tim u vezi, smatrao je neophodnim sklapanje sporazuma sa Crnom Gorom koja za italijanske dobrovoljce predstavlja sigurnu bazu za organizovanje. Uz svu ljubaznost pokazanu prema italijanskom plemiću i Garibaldijevom izaslaniku, knjaz Nikola, kako proizilazi iz pisma, nije bio ubijeđen u svrsishodnost dolaska većeg broja dobrovoljaca (Vivaldi Pasqua a Garibaldi, 30. dicembre 1875).

Kasnije, u pismu Robertu Galiju, uredniku venecijanskog lista *Tempo* i aktivisti koji je organizovao polaske dobrovoljaca, Vivalda piše da bi s obzirom na loše stanje Italijana trebalo zaustaviti dalje slanje volontera (Deambrosis 51). Istog mišljenja bio je i drugi zapovjednik garibaldinaca Čelso Čereti, koji je o ovom problemu pisao Garibaldiju krajem marta 1876. godine (Deambrosis 49).

Vivaldi Paskvu naročito je nadahnjivalo rodoljublje Crnogoraca, pa on u trećem objavljenom pismu upućenom Recasku opisuje oduševljenje s kojim Crnogorci odlaze u rat i žustro nasrću na utvrđene turske položaje. Poput ostalih autora koji su izvještavali o ovom ratu, i on naglašava činjenicu da su u borbenim operacijama učestvovala i žene, čiji je glavni zadatak bio da prenose hranu i municiju (Un genovese nel Montenegro, pismo III).

Oduševljenje borbom Crnogoraca i podrška koju je kako svojim djelovanjem tako i pisanjem želio da im pruži učinili su da se Vivaldi Paskva poistovjeti sa svojim prekojadranskim susjedima i njihova stremljenja doživi kao svoja: „Ciljevi hercegovačkih ustanika moraju biti i naši ciljevi: ja kažem „naši“ jer od ovog trenutka, i dok mi događaji ne nametnu drugačiji odnos, ja sebe smatram Crnogorcem“ (Un genovese nel Montenegro, pismo II). Ovakav pristup Vivaldi Paskvu čini jedinstvenim u plejadi svih italijanskih posjetilaca koji su boravili u Crnoj Gori tokom XIX vijeka i o tom iskustvu ostavili pisano svjedočanstvo.

U pogledu informativne vrijednosti, prepiska Vivaldi Paskve značajna je kao svjedočanstvo učesnika ratnih operacija koji iz prve ruke

iznosi svoja zapažanja. Ona je imala uticaja i na Garibaldijevo opredjeljenje za pružanje podrške jednoj od struja koje su nastojale da se stave na čelo hercegovačkog ustanka.

Osim faktografske vrijednosti prepiske Vivaldi Paskve značajno je i putopisno uobličenje doživljaja Crne Gore ovog garibaldinca. Usredsređujući pažnju na neobičnosti koje su u domicilnoj kulturi konvencije, on u svojim prvim pismima pokazuje karakteristike egzota.¹⁸ Vivalda se, međutim, ubrzo preobražava u tzv. asimilovanog putnika, spremnog da u potpunosti usvoji vrijednosti društvene zajednice koju opisuje i postane njen dio. Njegova slika Crne Gore izgrađena je na elementima koji će postati dominantni u predstavljanju ove zemlje italijanskoj javnosti neposredno prije i u godinama nakon vjenčanja Savoja – Petrović.

Iako pisma Vivaldi Paskve predstavljaju samo isječak njegovog svjedočanstva o ovom ratu, dovoljna su da se spozna motiv njegovog dolaska, doživljaj Crne Gore, ljudi, kao i njegove misije.

Slijedi prevod pisama Vivaldija Paskve objavljenih 1896. godine kao zasebna publikacija pod naslovom *Jedan Đenovljanin u Crnoj Gori*.

I

Crnogorski običaji i zakoni - Osuđenici - Izbor glasnika od povjerenja - Svi su vojnici - Uzorna pješadija - Žene - Knjaz Nikola - Otac naroda - Zemlja bez aristokratije - Tri crnogorske karakteristike.

Cetinje, 16. decembar 1875.

Krenuvši od Kotora po predivnom suncu, i uspinjući se šest sati neprekidno po vrlo strmim planinskim stazama, počeo sam da osjećam zadovoljstvo zbog nešto malo snijega. Temperatura je, međutim, bila podnošljiva i mogao sam da uživam u veličanstvenom pogledu koji pruža Boka kotorska, viđena sa veoma visoke planine Lovćen. Evo me u zemlji gdje je svaki građanin svoj karabinijer. Da objasnim.

U Crnoj Gori, kada građanin počini zločin, on dođe na Cetinje, izađe pred Senat sačinjen od 12 dobrih ljudi, prizna šta je uradio i brani se kako umije: ako ne bude oslobođen, kazna mu može biti izgnanstvo, globa ili zatvor. Vrata cetinjskog zatvora ostaju neprekidno otvorena; nema ćelija

---

¹⁸ Klasifikaciju putnika u deset kategorija, sačinjenu prema kriterijumu njihovog odnosa prema posjećenoj zemlji i narodu ponudio je književni Cvetan Todorov u knjizi *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*.

ni stražara. Zatvorenicima je dozvoljeno da izađu i šetaju na otvorenom, ispred zatvora, na prostoru od 25 metara. U vrijeme pisanja ovog teksta, u cetinjskom zatvoru je bilo dvadesetak zatvorenika, od kojih su neki na izdržavanju kazne i po nekoliko godina, a da se nikada nije desio pokušaj bjekstva. Oni koji imaju sredstava u zatvoru moraju da se izdržavaju vlastitim novcem: o onima koji ga nemaju stara se država.

Ponekad se desi da državna uprava mora da pošalje pouzdanog glasnika u neku pokrajinu, ili u Kotor. U takvim slučajevima koriste se zatvorenici koji se dobrovoljno jave: često im se povjeravaju velike svote novca, a nikada se nije desilo da, po uzoru na brojne blagajnike koji su nam poznati, neko pobjegne.

Naši komandanti karabinijera, delegati, načelnici, kao i generalni upravnici zatvora, ne bi mogli da izgrade nikakvu karijeru među Crnogorcima.

Ratnički instinkt i osjećanje časti u ovom narodu su dovedeni do najvišeg stepena. Ovdje su svi vojnici, kao u Švajcarskoj. Ovi ljudi marširaju trpeći napore i glad i mogli bi da posluže kao najsavršeniji model pješadije.

Mnoge od ovdašnjih žena su lijepo: u mirnodopskim vremenima veoma se posvećeno bave kućnim poslovima, a u ratu obezbjeđuju prenos hrane i municije.

Vladar knjaz Nikola je prosvijećen čovjek i reformator: školovao se u Trstu i Parizu. Kad je bio dijete, može se reći da ovdje nije ni bilo škola: sada ih ima čak 50, koje je on osnovao. Reformisao je zakone i vojne propise čineći ih liberalnijim; unaprijedio je poljoprivredu.

Vodi skroman život i ljudi ga često vide kako izlazi iz palate, veoma demokratskih nazora, ljubazno sluša svakoga ko želi da sa njim razgovara i radi toga sjedi među narodom. Visok je i zgodan, a kad ga vidite u njegovoj živopisnoj tradicionalnoj crnogorskoj nošnji, izgleda vam kao ratnik iz antičkog doba. Podanici ga mnogo vole a njegov primjer bi, sa svoje strane, mogao još jednom potvrditi veliku istinu da narodi vole sistem koji njima upravlja zavisno od koristi koju od njega imaju.

Svi ovdje kažu i priznaju da je Crna Gora za petnaest godina, od kada njome vlada knjaz Nikola, veoma napredovala. Ovdje nema carinskih granica, a podanici plaćaju državni porez prosječno manje od pet italijanskih lira godišnje.

Stanovništvo se ponosi time što nikome nije zabranjeno da nosi oružje, a nije ni malo onih koji posjeduju komade od velike vrijednosti. Teško da postoji čovjek koji nema malo zemlje, ili makar kolibu. Pravi siromasi i prosjaci ovdje ne postoje, a nema ni pretjerano bogatih; oni bi se jednostavno mogli nazvati imućnima.

Iako je zemlja monarhistički uređena, nema aristokratije, kao što nema ni kasta: što je čudno ako se uzme u obzir da ovim narodom ipak vlada monarhija. A neobično je da se, budući da prevladava ratnički duh, sa stalnim isticanjem najjačih, vremenom nije stvorila ona oligarhija koja se tako često javlja među narodima izrazito ratoborne prirode. Samo je knjaz iznad ostalih a oni ga zovu „otac“.

U suštini, Crnogorca odlikuju tri osobine: obrađuje svoju zemlju, voli svoju ženu, i uvijek je spreman za rat, kako bi branio otadžbinu u trenutku opasnosti.

II

Uoči početka neprijateljstava – Retrospektivni osvrt na hercegovačke ustanike – Ljubibratić - Sloven više voli hladno oružje – Borbeni Italijani – Rusi – Srodnost i lakoća sporazumijevanja između Crnogoraca i Italijana

Cetinje, januar 1876.

Ne možete zamisliti sa kakvim oduševljenjem crnogorski narod ide u rat protiv Turaka, pošto je sada već utvrđeno da ciljevi hercegovačkih ustanika moraju biti i naši ciljevi: ja kažem „naši“ jer od ovog trenutka, i dok mi događaji ne nametnu drugačiji odnos, ja sebe smatram Crnogorcem.

Ali prije nego što vam ispričam o situaciji u Crnoj Gori, toliko upletenoj u dešavanja u susjednoj Hercegovini, zbog stalno ugroženih granica koje su u posljednje vrijeme Turci ugrožavali, dozvolite mi da se vratim malo unazad i prisjetim se itinerera koji je prethodio mom ulasku u Crnu Goru. O tome nijesam ranije pisao zato što ne možete da zamislite kako izgleda bavljenje onim što je tako uobičajeno za civilizovane narode, to jest pisanjem, kad morate da prođete kroz strašno krševite i divlje doline, gdje zajedno žive vukovi, Hercegovci i orlovi.

Nakon nekoliko dana putovanja, na jednom od parobroda austrougarske kompanije Lojd, koji se zbog lošeg vremena duže zadržao u Zadru, zaustavili smo se nakratko u Dubrovniku i tu sam saznao da je Ljubibratić napustio Sutorinu, gdje sam prije dolaska u Crnu Goru namjeravao da odem, kako bih porazgovarao sa njim. Ovaj Ljubibratić nije vođa ustanika, kako nekoliko naših novina pogrešno tvrdi, već jedan od nekoliko vođa, i to ne najvažniji, s obzirom na to da opšte vođenje ustanka u Hercegovini (ne govorim o Bosni, čijim ustankom rukovodi komitet iz Hrvatske) kreće od sjeverne granice Crne Gore, i da druge vojskovođe, kao što su Sočica, Zimonjić i Peko Pavlović, koji djeluju

daleko od fortica Carine, gdje se sada nalazi Ljubibratić, imaju više naoružanih ljudi i više izvojevanih pobjeda od njega.

Sa Ljubibratićem sam se konačno našao na razgovoru u selu Sona [?] blizu hercegovačke granice. Prvi put sam ga zatekao s jednim čovjekom koji je obavljao posao hirurga, a za koga sam kasnije doznao da je obični berberin iz Dubrovnika, koji mu je liječio posjekotinu na šaci i podlaktici koju je zadobio, kako mi je rekao, prilikom pada sa konja, a koja je, kako sam ja saznao, nanijeta sječivom u sukobu sa Turcima. Treba napomenuti da ovi protivnici polumjeseca kada im je neprijatelj na kratkoj udaljenosti, vrlo malo koriste pušku, već umjesto toga napadaju jataganom ili handžarom, zadajući strašne udarce. Hrabra su rasa ovi hercegovački Sloveni koje četiri vijeka brutalne tiranije nijesu uspjela da ukrote!

Nedostaje im svega, neuki su, bez krova nad glavom, zemlje za obradu, stada, pohabane odjeće, bosu, gladni. Međutim, udaraju na Turke naoružani odličnim puškama ostragušama i uspijevaju da pobijede. Oni zaslužuju slobodu i dobiće je.

Od Ljubibratića sam tražio vijesti o mnogim našim Italijanima koji ratuju pod njegovom komandom i dobio sam ohrabrujuće odgovore, kao i pohvale za pokazanu hrabrost.

Takođe sam bio u prilici da se uvjerim da će ovaj vođa, koji djeluje na granici sa Dalmacijom, ako ne uspije da dignu u vazduh fortice u Carini, teško moći da ostvari uspjeh, pošto ostali djeluju uz granicu Crne Gore, u kojoj je pravi rasadnik ove pobune.

Nakon tri dana boravka sa Ljubibratićem, ponovo sam se ukrcao u Dubrovniku, sa idejom da morskim putem nastavim do Kotora, da bih konačno stigao na Cetinje. Na brodu sam, međutim, sreo ruske oficire koji su mi rekli da žele da iskoriste posljednje nedjelje ne znam kakve dozvole da posjete položaje ustanika pred utvrđenjem u Zupcima; govorili su na francuskom i nijesu baš krili svoje simpatije prema ciljevima ustanika.

Ovi oficiri, sa kojima sam odmah uspostavio dobre odnose, ubijedili su me da im se pridružim u njihovoj izvidnici, i zato sam se s njima iskrcao u Herceg Novom, gradu smještenom na ulazu u veličanstvenu Boku kotorsku. Ovdje smo zatekli ranjene u borbama kod Zube (Zubaca?), među kojima su bile i dvije žene. Stigavši dovdje i dalje, mogao sam da se uvjerim kako se duž ogromnog priobalnog pojasa koji se proteže od Venecije sve do Albanije, svuda govori italijanski; na planinama se slovenski govori kao u Hercegovini i Crnoj Gori; ipak, veoma je neobično vidjeti kako je Italijanu uvijek lako da se sporazumije. Ovo se objašnjava neprekidnim silaskom gorštaka u primorje kako bi prodavali hranu i obezbijedili ono što im nedostaje za svakodnevni život. Iz ovog stalnog

kontakta ljudi koji govore slovenski jezik sa drugima koji se izražavaju na italijanskom proizilazi važna okolnost da onaj ko je rođen u Italiji, idući do planinske Crne Gore, uvijek brzo nađe nekog ko ga razumije i ko ne krije, da tako kažem, bratske sklonosti prema njemu.

Sada sam u Crnoj Gori, uzavreloj zbog učešća u ratu. Svi su veoma uvjereni u knjaževu hrabrost, mudrost i rodoljublje.

Iz dana u dan čeka se izlazak iz Trebinja turskog generalnog komandanta Rauf-paše sa 10.000 ljudi, radi snabdijevanja utvrđenog grada Nikšića, koji ima 2.000 ljudi u postaji. Međutim, mi ćemo, saradujući sa ustanicima, nastojati da ih u tome spriječimo, jer je odabrana taktika ustanika da ratuju protiv Turaka onemogućavajući im opskrbljivanje utvrđenja prema crnogorskoj granici.

U narednih nekoliko dana možete očekivati vijesti o nekim borbama, uspješnijim od mnogih već izvojevanih mada ne naročito korisnih pobjeda ustanika. Pomoć artiljerije, kojom ćemo raspolagati, ali i malodušnost koja je zahvatila turske trupe, omogućiće da uskoro u naše ruke padnu bezbrojna mjesta koja se ovdje nazivaju forticama, a koja su u stvari samo kuće sa krovovima od terakote, sa puškarnicama i u kojima se nalazi veća ili manja turska posada.

Nadamo se, dakle, ostvarenju veoma pravednog cilja: ovdje oduševljenje zbog rata protiv vjekovnog neprijatelja ne može biti veće.

III

Crnogorci u borbi – Turci i poturčenjaci – Potomci odmetnika – Garibaldi i interesi slovenstva

Iz crnogorskog logora, 30. septembar 1876.

O veoma važnoj pobjedi naših Crnogoraca protiv Turaka u Vrbici već vas je izvijestio telegraf. Meni preostaje samo da dodam da se ovi naši ponosni gorštaci, pod dostojnim vođstvom svog knjaza, bore baš kao lavovi. Kad ih čovjek vidi kako se pod kišom turskog mitraljeza bacaju sa handžarom na neprijatelja koji se junački brani i kako ga bijesno kolju, uskačući u utvrđene rovove i šančeve, čini mu se da ponovo živi u epohi antičkih junaka i legendi.

Kada je riječ o zauzimanju jedne od nebrojenih fortica ili utvrđenja koje su Turci rasuli duž hercegovačke granice, čim shvate da su velikim projektilima uspjeli da naprave neki proboj, Crnogorci jurišaju na položaj i glavačke se bacaju u boj, sa zadivljujućom hrabrošću suočavajući se sa neprijateljem koji iz svojih bedema bljuje vatru i hrabro se bori za pobjedu do krajnjih granica.

Rekao sam da se Turčin junački brani; međutim, potrebno je napraviti jasnu razliku između trupa; štaviše, razlog znatne razlike u hrabrosti između različitih korpusa je ono što kao rezultat ima opštu slabost neprijatelja: – imamo redovne trupe (Nizam), rezerve (Redif) i bašibozuke, dobrovoljce starosjedioce i ljude iz drugih provincija, ali svi oni su muslimani i praunuci onih koji su se od dolaska turske vlasti na ove prostore odrekli hrišćanstva da bi sačuvali svoja imanja. E pa upravo unuci tih odmetnika najgori su ološ osmanske vojske.

Nakon važne pobjede u Vrbici donio sam odluku da direktno telegrafišem o svim najznačajnijim zbivanjima generalu Garibaldiju u Kapreri, koji je neizmjereno zainteresovan za ovu borbu između prava i viševjekovnog nasilja. Nažalost, najvažnija pisma koja sam do sada napisao o ovdašnjim događajima nijesu stigla; kao što sam shvatio da brojni dopisi nijesu stigli ni do vas; a to mi govori da pisma moraju proći kroz tešku proceduru. Sa telegrafom je, pak, sigurnije i brže. Tačno je da postoji još sigurniji način saopštavanja svježih vijesti: a to je da ih preduhitrimo, prema primjeru mnogih bečkih novina, u vezi sa našim prerano najavljenim uspjesima.

U međuvremenu, mogu predvidjeti da će nakon ovog energičnog ulaska na teren male i junačke Crne Gore uskoro uslijediti i ulazak ogromnog kolosa: Rusije. Da li će tada doći dan za razrješenje istočnog pitanja? Na potomstvu je da prosudi.

Đakomo Vivaldi Paskva

Literatura:

- Aleksić-Pejović, Ljiljana. „Italijanski dobrovoljci u Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji 1875–1876. godine.“ *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1996. 27-43.
- Barilli, Anton Giulio. *Con Garibaldi alle porte di Roma*. Milano: Treves, 1895.
- Bersa, Josip. *Dubrovačke slike i prilike (1800 – 1880)*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1941.
- Branca, Vittore. *Italia, Venezia e Polonia tra illuminismo e romanticismo*. Firenze: Olschki, 1973.
- Burzanović, Slavko. *Crna Gora u Italijanskoj spoljnoj politici, 1861-1923*. Podgorica: CANU, 2020.
- Burzanović, Slavko. „Italijanski dobrovoljci u Hercegovini i Crnoj Gori 1875-1876 godine.“ Burzanović, Slavko / Federico Goddi. *Garibaldi, Garibaldinci i Crna Gora: Od devetnaestog vijeka do kraja Drugog svjetskog rata*,. Kotor: Zajednica Italijana Crne Gore, 2023. 36-54.
- Castelar, Emilio. *La cuestion de Oriente, Carlos Bailly-Baillierem*. Madrid: La Ilustración Española y Americana, 1876.

- Deambrosis, Marcella. „La partecipazione dei garibaldini e degli internazionalisti italiani all'insurrezione di Bosnia ed Erzegovina del 1875 – 1876 e alla guerra di Serbia.“ *Studi garibaldini e altri saggi*. Ur. Renato Giusti. Mantova: Museo del Risorgimento, 1967. 33-82.
- Documenti diplomatici italiani: 1870-1876*, v. VI. Roma: Istituto poligrafico dello Stato, 1982.
- Durando, Cesare. Lettera a Visconti Venosta, Ragusa, 6 marzo 1876. ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1453.
- Đurđević, Martin. *Memoari sa Balkana 1878-1888*. Sarajevo, 1910.
- „Garibaldi hercegovačkijem ustašima.“ *Glas Crnogorca*, 18/30. oktobar 1875.
- Mantegazza, Vico. *Al Montenegro: un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*. Firenze: Successori Le Monnier, 1896.
- Maseratti, Ennio. *Momenti della questione adriatica (1896-1949): Albania e Montenegro tra Austria ed Italia*. Udine: Del Bianco, 1981.
- „Notizie politiche. Austria-Ungheria.“ *I Goriziano* 27 jun 1877.
- Pajević, Arsa. *Iz Crne Gore i Hercegovine: uspomene vojevanja za narodno oslobođenje 1876*. Novi Sad, 1891.
- Pendola, Agostino. „L'ultima battaglia di Garibaldi negli appunti del genovese Luigi Canessa.“ *Journal deló* agosto-settembre (2007): 1-3. 15 December 2023. <<https://www.jourdelo.it/doc.php?idoc=192>>.
- Petrović Njegoš, Nikola I. *Autobiografija, Memoari, Putopisi*. Cetinje: Obod, 1969.
- Popović, Olivera. „Un parlamentare italiano nel Montenegro ai tempi della Grande crisi d'Oriente (1875-1877).“ *Aevum* 90.3 (2016): 671-679.
- „Ragusa 20 marzo.“ *Zemljak* 25 marzo 1876: 1.
- „Ragusa, 28. febbraio.“ *Zemljak* 4 mart 1876: 1-2.
- Scritti editi e inediti di Giuseppe Mazzini*. T. XVI. Roma: Commissione editrice degli scritti di Giuseppe Mazzini, 1887.
- „Srpski ustanak u Turskoj.“ *Zastava o Bosni i Hercegovini 1874 – 1876*. T. 3. Sarajevo: Svjetlost, 1954. 297.
- Tamborra, Angelo. *Garibaldi e l'Europa: impegno militare e prospettive politiche*. Roma: Fusa, 1983.
- Tergesti, E/milio. „Lettere dall'Erzegovina.“ *La Nazione* 6 marzo 1876.
- Tergesti, E/milio/. „Lettere dall'Erzegovina.“ *La Nazione* 23 aprile 1876.
- Todorov, Cvetan. *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*. Prevodioci Branko Jelić, Mira Perić / Mirjana Zdravković. Beograd: Biblioteka XX vek, 1994.
- Un genovese nel Montenegro*. Genova: Stabilimento Tipografico del cav. L. Attilio Campodonico, 1896.
- „Un genovese nel Montenegro.“ *Giornale ligustico di Archeologia, Storia e Letteratura* (1896): 397.
- Vivaldi Pasqua, Gicaomo. Lettera a Garibaldi. Cattaro 10 dicembre 1875. Archivio e Museo del Risorgimento, Roma, Vittoriano, busta 52, fasc. 1.

- Vivaldi Pasqua, Giacomo. Lettera a Garibaldi. Ragusa, 30. dicembre 1875.
Archivio e Museo del Risorgimento, Roma, Vittoriano, busta 52, fasc. 1.
- Vukčević, Milo. *Sauervaldov dnevnik*. Beograd: Štamparija Drag. Gregorića, 1931.
- Vuković, Gavro. *Memoari*. T. 2. Cetinje-Podgorica: Obod-Pobjeda, 1985.

THE EPISTOLARY TESTIMONY OF GARIBALDIAN GIACOMO VIVALDI PASQUA ABOUT MONTENEGRO

The uprising of the Ottoman subjects in Bosnia and Herzegovina in the summer of 1875 and the resulting complications in the Balkans from 1876 to 1878, involving Montenegro, Serbia, Bulgaria, and later Russia and other major powers, were closely followed by the Italian public. In the Balkan peoples' uprising, Italy recognized its own experience of the Risorgimento, or national unification. A part of the Italian public, imbued with liberal ideas derived from figures like Mazzini and Garibaldi, supported the involvement of Italian volunteers in the insurgent ranks. On the other hand, Italian governments not only refrained from supporting the departure of their citizens to foreign battlefields but also endeavoured to prevent this through various administrative measures, given Italy's sound political and economic relations with the Ottoman Empire. The Austrian authorities also intervened by arresting and extraditing Italian citizens who attempted to cross from Dalmatia and the Bay of Kotor to Herzegovina and Montenegro, that is, to the arena of battle.

The precise number of Italian volunteers, Garibaldians, in the insurgent ranks is not accurately determined. Estimates suggest there were between several dozen and four hundred of them. According to the assertions of the Montenegrin Prince Nikola, there were fewer than 40 Italian volunteers in Herzegovina. He particularly valued the moral contribution of the Italians to the uprising.

According to the testimonies of Garibaldians, their strong motivation to come to Herzegovina was fueled by the affirmative news about the uprising spread by the Italian press. Upon arriving on the battlefield, their enthusiasm diminished, although the insurgents provided them with better living conditions than they themselves had. The Italians distinguished themselves in battles at Zupa, Duga, and Presjeka, and particularly in the Battle of Muratovica, during which, according to some sources, the insurgents, Montenegrins, and Italians charged shouting Garibaldi's name.

The Italian volunteers displayed ideological diversity, with a notable presence of supporters aligned with the *Democratic International current*. This group distanced itself from Montenegro, viewing the state as autocratic and accusing it of exploiting the uprising for personal gain. Rather than directly participating in Montenegrin units, these volunteers preferred to associate themselves with Mićo Ljubibratić, the insurgent leader in Herzegovina, around whom other foreign volunteers also congregated.

Another liberal faction advocated for their volunteer group, referred to as their legion, to align with Montenegro. Some Garibaldians signaled their preferences by unfurling a red flag and declaring a republic in Sutorina. Garibaldi opposed these exaggerations, considering them detrimental. He closely monitored the uprising's progress, maintained communication with its leaders, and offered encouragement. Initially, he believed that support should funnel through the insurgent leader Mićo Ljubibratić. However, subsequent reports from trusted individuals, particularly Giacomo Vivaldi Paskva and Evgenije Popović, led him to the conclusion that it should be directed through Prince Nikola. The Prince had been aiding and overseeing the insurgent movement even before Montenegro officially entered the war.

Garibaldi's emissary, Marquis Giacomo Vivaldi Pasqua (1844–1893), joined Garibaldi at the age of twenty. This Genoese nobleman participated in military campaigns in Poland, France, and Italy. His house was a meeting place for Italian patriots and revolutionaries, including Giuseppe Mazzini.

Giacomo Vivaldi Pasqua is mentioned in the diaries and memoirs of several contemporaries, including Arso Pejović, Gavro Vuković, Martin Đurđević, and Evgenije Popović. These references highlight his close relationship with Prince Nikola and his almost idealized bravery. Described as a highly educated man with exceptional intellectual abilities and manners, Vivaldi Pasqua received particular praise from the Spanish writer and politician Emilio Castelar. Castelar, who served as the head of the First Spanish Republic from September 1873 to January 1874, penned a sort of ode to this Garibaldian and his libertarian aspirations:

The soul of a hero, the imagination of fire, the character of iron, he devoted himself to liberty like a knight of the Middle Ages to his lady. While still a child, he followed Garibaldi in his expedition to Sicily, fighting at his side with a heroism that revived the ancient legends of Greece. Since then, wherever there has been a people oppressed in pain and anguish,

wherever the sign of liberty has been raised, wherever the right has been fought for, whether in the prosperous days of Naples or in the adverse days of Mentana, both in the plains of Dijon and in the gorges of the Dougas, this son of his century, without counting the number of his enemies, has endured the fatigues of battle and the perils of death, to break the link in the chain of a slave and advance one minute the work of man in the pursuit of progress and realization of justice.

Before arriving in Montenegro, the activities of Vivaldi Pasqua had been closely monitored by the Italian authorities. The General Secretary of the Ministry of Internal Affairs, Codronchi, in a letter to the Prefect of Venice, expressed a certain interest in him. The letter states that Vivaldi Pasqua met Garibaldi in Rome on November 14 and then travelled on to Venice and Trieste.

On February 8, 1876, Italian diplomat Cesare Durando reported to Visconti Venosta, the Minister of Foreign Affairs of the Kingdom of Italy, about Vivaldi Pasqua. Highlighting the ideological differences among the Italian volunteers heading to the Herzegovina battlefields, Durando classified Vivaldi Pasqua as a representative of the Italian aristocratic faction.

The leader of one of the last groups to arrive on the Herzegovina battlefield, Iacopo Sgarallino from Livorno, who carried Garibaldi's message to Prince Nikola, received instructions from Garibaldi on February 16 to coordinate his actions with Giacomo Vivaldi Pasqua. Although the marquis from Genoa is mentioned as leading the Italian unit in Garibaldi's dispatch, and despite being mentioned in that context by news sources, it might be inferred that it was planned that Vivaldi Pasqua lead a unit in formation, expected to consist of around four hundred volunteers. However, this unit was not formed due to discord among the Garibaldians.

While Montenegro was still officially neutral in the war, despite providing material and military assistance to the insurgents, Vivaldi Pasqua unwaveringly supported Prince Nikola in the disagreements between certain leaders of the Herzegovinian insurgents and the Montenegrin ruler and his dukes. He was convinced that Prince Nikola represented a realistic force capable of unifying the combat efforts of the Montenegrin army and the insurgents. Advocating these views and the belief that Herzegovina could not survive as a republic, which was a too enthusiastic goal of some Italian volunteers, brought him into conflict with fellow countrymen who supported the insurgent leader

Ljubibratić. The conflict was of such a magnitude that Vivaldi Pasqua was sentenced to the harshest punishment by his fellow Italians at the self-proclaimed War Court, which was later commuted to expulsion from the volunteer ranks. The verdict was issued in the name of the nonexistent Republic of Sutorina. Due to the dwindling numbers of Garibaldians and the fact that Garibaldi's emissary was in the ranks of the Montenegrin army, accompanying Prince Nikola, the idea of his expulsion was also impossible to realize in practical terms.

Vivaldi Pasqua advocated for the proclamation of Prince Nikola as the ruler of Herzegovina, primarily out of fear that Austria-Hungary might occupy the territory. At that moment, the Prince's acceptance would have meant an open and formal confrontation between Montenegro and the Ottoman Empire, for which Montenegro was not yet ready. It can be assumed that such an act would also have caused dissatisfaction among the European powers, a concern Prince Nikola also had to take into account.

With the direct confrontation between Montenegro and the Ottoman Empire in July 1876, Vivaldi Pasqua found himself once again in the ranks of the Montenegrin army. Alfredo Serristori, a member of the Italian parliament, who visited Montenegro in August 1877 and published his impressions in the book *Le rive della Dalmazia e il Montenegro* the same year, was often in his company. Garibaldi's emissary served as his informant and guide in the field. Vivaldi Pasqua was the last Garibaldian to leave Montenegro. Recognizing the contribution of this Italian, the Montenegrin ruler honored him in 1876 for his courage and merits.

Vivaldi Pasqua also left testimony about his experience on the Herzegovinian battlefield and in Montenegro. Many of his letters were intercepted and never reached their intended destination. Of those that are preserved, three selected ones were published in a special edition on the occasion of the wedding of Crown Prince Victor Emmanuel of Savoy and the Montenegrin Princess Jelena Petrović Njegoš in 1896. Italian readers were drawn to this publication by the *Giornale Ligustico di Archeologia, Storia e Letteratura*, with an introductory note that revealed the name of the letter's recipient – Ferdinando Rezzasco. The Italian journal's interest in this two decades old correspondence can be explained by the need to provide readers with more information about the country of their queen-to-be, which was almost unknown to them prior to the wedding. Vivaldi Pasqua's correspondence was chosen as evidence of the ties and the solidarity between Montenegrins and Italians in the past.

In these letters, Garibaldi's emissary brings details of his journey to Montenegro and shares his impressions of the country and its people during a crucial historical moment. The first letter introduces Montenegro and the Montenegrins; the second provides more information about his journey and meeting Mićo Ljubibratić, while the third describes the Montenegrins' fighting style and provides considerations on the possible direction of the Eastern Question.

Vivaldi Pasqua's depiction of Montenegro in the letters is marked by a glorifying tone, emphasizing characteristics that make this Balkan country and its people an example to be admired. The Montenegrins are portrayed as exceptionally honest, brave, and devoted patriots.

This Garibaldian also presents Montenegro as an egalitarian society without economic or class stratification, a land where everyone has sufficient means to live, and extreme wealth and poverty are almost nonexistent. The author attributes much of this state of affairs to Montenegro's ruler, Nikola I Petrović Njegoš. In his letters, the Montenegrin sovereign is portrayed as an educated man and a democratically inclined reformer who significantly advanced Montenegro's educational, legislative, and economic position.

In the letter to Garibaldi dated December 30, 1875, Vivaldi Pasqua strongly advocates the stance that aid should be directed towards Montenegro, both due to the better military organization and capabilities of the Montenegrin Prince and for social, economic, and political reasons. While Herzegovina languished under Turkish rule, Montenegro, according to Vivaldi Pasqua, had made visible progress in recent decades, evident in the construction of roads, the establishment of telegraph communication, the founding of a printing press, and the "mandatory, secular, and free" education provided in Montenegrin schools.

Vivaldi Pasqua was keen on Italians firing the first insurgent cannon shot in this war. In case there was not enough money for it, he was prepared to purchase a cannon using his own personal funds.

This nobleman was particularly inspired by the patriotism of the Montenegrins. In the third published letter addressed to Rezzasco, he describes the enthusiasm with which Montenegrins engaged in warfare, vigorously attacking fortified Turkish positions. Like other authors reporting on this war, he underscores the involvement of women in combat operations, mentioning that they are responsible for transporting food and ammunition.

The enthusiasm for the Montenegrin struggle and the support that Vivaldi Pasqua aimed to provide, both through his actions and his writing, led him to identify with his trans-Adriatic neighbours,

experiencing their aspirations as his own: "The goals of the Herzegovinian insurgents must be our goals as well: I say 'our' because from this moment, and until events dictate a different relationship, I consider myself a Montenegrin." This approach sets Vivaldi Pasqua apart from the array of Italian visitors who stayed in Montenegro during the 19th century and left written testimonies about their experiences.

In terms of informational value, Vivaldi Pasqua's correspondence is significant as a testimony from a participant in the military operations who shares his own firsthand observations. It also influenced Garibaldi's decision to support one of the factions vying to lead the Herzegovinian uprising.

Apart from its factual value, Vivaldi Pasqua's correspondence is also noteworthy for its travelogue-style portrayal of his experiences in Montenegro. While in his initial letters, he exhibits characteristics of an *exote*, focusing on the peculiarities that deviate from his own cultural conventions, he soon transforms into an *assimilated traveler*, ready to fully adopt the values of the social community he describes and to become a part of it. His depiction of Montenegro is built on elements that will become dominant in presenting this country to the Italian public just before and in the years following the Savoy-Petrović wedding.

Keywords: Giacomo Vivaldi Pasqua, Garibaldi, Montenegro-Turkey war (1876-1878), Montenegro, Italy